

نقش آموزش در اکوتوریسم پایدار روستایی: مورد مطالعه (روستای هجیج از توابع شهرستان پاوه

استان کرمانشاه)

مرضیه معرف *

عضو باشگاه پژوهشگران و نخبگان دانشگاه آزاد اسلامی واحد ایلام. marziemoaref@yahoo.com

چکیده

هدف توسعه پایدار روستایی گسترش امکانات و بهبود شرایط زندگی نسل کنونی و نسلهای آتی اقشار آسیب پذیر روستایی است و اکوتوریسم با ظرفیت هایی که دارد، می تواند به عنوان راهکاری اساسی در توسعه پایدار روستایی مطرح شود. هدف از این تحقیق روشن شدن این موضوع است که آیا آموزش موجب تقویت و توسعه اکوتوریسم می شود؟ این تحقیق به صورت توصیفی از نوع پیمایشی است. ابزار گردآوری داده ها پرسشنامه محقق ساخته با سوالات بسته پاسخ و بر طبق طیف لیکرت بود که روایی سوالات از طریق پانل متخصصان و پایایی آن از طریق ضریب آلفای کرونباخ اندازه گیری شد. برای تجزیه و تحلیل داده ها از نرم افزار spss استفاده شد. نتایج آزمون همبستگی اسپیرمن نشان داد که بین آموزش و تقویت اکوتوریسم رابطه معناداری وجود دارد.

کلمات کلیدی: اکوتوریسم؛ توسعه پایدار؛ روستای هجیج

The Role of Education in Sustainable Rural Ecotourism: Case Study (Hajj Village from Paveh city in Kermanshah Province)

Abstract

The goal of sustainable rural development is to expand the facilities and improve the living conditions of the present and future generations of vulnerable rural populations, and ecotourism with its potential can be considered as a major strategy for sustainable rural development. The purpose of this study is to clarify this issue. Whether or not education enhances and develops ecotourism? This survey is descriptive. The data collection tool was a researcher-made questionnaire with open questions. The validity of the questions was measured through a panel of experts and its reliability was measured by Cronbach's alpha coefficient. SPSS software was used to analyze the data. Results of Spearman correlation test showed that there is a significant relationship between education and enhancement of ecotourism.

Key word: ecotourism, .sustainable development, .Hajj village

مقدمه

نقش و جایگاه روستاها در فرایند توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در مقیاس محلی، منطقه ای و ملی و بین المللی و پیامدهای توسعه نیافتگی مناطق روستایی چون فقر گسترده، نابرابری فزاینده، رشد سریع جمعیت، بیکاری، مهاجرت، و حاشیه نشینی شهری موجب توجه به توسعه روستایی و حتی تقدم آن بر توسعه شهری شده است (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۸). ضرورت توجه به توسعه روستایی نسبت به توسعه شهری به این علت نیست که اکثریت جمعیت جهان سوم در مناطق روستایی سکونت دارند، بلکه از آنروست که راه حل نهایی مسئله بیکاری شهری و تراکم جمعیت، بهبود محیط روستایی است (تودارو، ۱۳۶۸).

از دهه ۱۹۸۰ به بعد، به دلیل بحران های زیست محیطی، نظریه توسعه پایدار مورد توجه قرار گرفت، الگوها و سیاست های موجود توسعه، پاسخگوی نیازها، ویژگی ها و ضرورت های حیات انسان نیست و نگرش جهان درباره روند توسعه باید تحول یابد، از دیدگاه توسعه پایدار اگرهدف از توسعه گسترش امکانات و بهبود شرایط و کیفیت زندگی انسانهاست. این امر نه تنها در نسل کنونی بلکه در نسل های آتی نیز باید مد نظر قرار گیرد. توسعه پایدار تنها حفاظت از محیط زیست نیست بلکه برداشتی نو از توسعه و رشد اقتصادی است رشدی که بدون تخریب منابع طبیعی و برهم زدن تعادل زیست محیطی، عدالت و امکانات زندگی را برای همه مردم اعم از شهری و روستایی و عشایری و نه قشر محدود فراهم می کند (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۴). اکوتوریسم به عنوان گونه یی از گردشگری دوران پست مدرنیسم که در پی شکل گیری مفاهیمی چون توسعه پایدار تولد یافته است، با ظرفیت هایی که دارد می تواند فرصت توسعه روستایی را در همه ابعاد آن ایجاد کند و به عنوان راهکاری اساسی در توسعه روستایی مطرح شود. گردشگری پایدار، علاوه بر حفظ کیفیت، گوناگونی و تنوع فرهنگ ها و محیط های زیستی مختلف، در پی افزایش درآمد و ارتقای سطح زندگی روستاییان و ایجاد نوعی تعادل بین سه قطب پدیده گردشگری، ساکنان محلی و مکان گردشگری است. از سی سال پیش تاکنون، بسیاری از کشورهای جهان توجه خود را به حفظ محیط زیست طبیعی و انسانی (فرهنگی) و تنوع فرهنگی موجود معطوف کرده اند. این تلاش ها در راستای سازگاری دو مقوله توسعه و حفاظت صورت گرفته و در نهایت، به تدوین اصول توسعه پایدار و پیشنهاد انواع گزینه های جدید برای گردشگری پایدارمانند «اکوتوریسم پایدار» انجامیده است.

اکوتوریسم اصطلاحی جدید با عمری نه چندان طولانی است، همواره پرسش هایی درباره معنی و مفهوم آن مطرح بوده است. نخستین بار در مکزیک، در ۱۹۸۸ هکتور سبالوس و لاسکوربان، این اصطلاح را به کار برده اند. در حقیقت اکوتوریسم عبارت است از گردشگری با هدف مشاهده و مطالعه طبیعت بکر، حیات وحش، و فرهنگهای مختلف و نیز رسیدن به آرامش در محیط طبیعی. بدین ترتیب، می توان اکوتوریسم را از محصولات توسعه پایدار به حساب آورد. اکوتوریسم پایدار عبارت است از نوعی گردشگری که از نظر بوم شناختی پایدار باشد یعنی، به نیازهای فعلی زیست بوم ها پاسخ دهد و به جای صدمه زدن به محیط زیست، به حفظ و بسط فرصت هایی برای تداوم حیات آنها در آینده بپردازد. انگیزه اصلی در اکوتوریسم پایدار سفر به طبیعت و دیدار از جذابیت های طبیعی یک منطقه شامل ویژگی های کالبدی و فرهنگ بومی آن است (اکبری و بمانیان، ۱۳۸۷). اکوتوریسم یا بوم گردی راهی برای حفظ چشم اندازها و ذخایر طبیعی است. با گسترش و توسعه اکوتوریسم، امکان ایجاد کاربری های اقتصادی برای مناظر طبیعی و در نتیجه، تأمین اعتبارات لازم برای حفظ آنها فراهم می شود. غنای جاذبه های ایران، با انبوهی از یادمان های تاریخی و میراث های فرهنگی و طبیعی برجای مانده از دوره های مختلف، سبب شده است که این سرزمین را جهانی در یک مرز بنامند. با این حال، داشته های اکوتوریسم ایران مجموعه ای گسترده از منابع پراکنده، ثبت نشده و در بسیاری موارد، رو به نابودی را در بر می گیرد. بررسی جغرافیای طبیعی و نیز امکان سنجی هر کدام از جاذبه های بوم شناختی قابل سرمایه گذاری در ایران بیانگر آن است که در کشورمان، اکوتوریسم یک منبع اقتصادی کم نظیر، خاص، بسیار مستعد و رها شده به حال خود است.

جامعه بین المللی اکوتوریسم، بوم گردی را این گونه تعریف می کند «سفری مسئولانه به عرصه های طبیعی، که ضمن حفاظت از محیط زیست، رفاه مردم محلی را نیز تقویت می نماید» (Mergr, 2005). کاملترین تعریف اکوتوریسم به نقل از سازمان ایران گردی عبارت

است از "هر نوع توریسمی که به طبیعت مرتبط باشد به طوری که انگیزه اصلی در این نوع توریسم، بهره جستن از جذابیت های طبیعی یک منطقه، شامل ویژگی های فیزیکی و فرهنگ بومی است و توریست پس از مشاهده جذابیت ها بدون اینکه خللی در آن وارد سازد یا آن را تخریب کند، محل را ترک کند" (اشتری مهرجردی، ۱۳۸۳). برخی از دستاوردهای مثبت اکوتوریسم در جهت پایداری عبارتند از -حمایت از مشاغل موجود در نواحی روستایی و ایجاد مشاغل جدید و متنوع در سطح این جوامع محلی.

-تشویق فعالیتهای گروهی و دسته جمعی بین ساکنین محلی

-تثبیت جمعیت در نواحی روستایی در نتیجه ایجاد اشتغال و در آمد زایی

-محافظة از منابع طبیعی، چشم اندازها و حیات وحش

-کمک به حفظ و گسترش صنایع دستی و هنرهای محلی از طریق خرید محصولات توسط بازدیدکنندگان

-احیاء حس افتخار محلی و هویت قومی بین ساکنین نواحی روستایی

-گسترش امنیت در مناطق روستایی.

-امکان جذب دوباره جمعیت مهاجرت کرده به شهرهای صنعتی.

-کمک به افزایش سرمایه گذاری خصوصی و دولتی در مناطق روستایی و در زیر ساختارهای تولیدی که در مجموع وسیله ای برای رشد اقتصاد ملی محسوب می شود (طهماسبی و رضایی مقدم، ۱۳۸۸).

چند سال پیش در کشور برزیل در منطقه آمبرجس کی^۱ که یک جزیره کوچک است هیچ گردشگری وجود نداشت اما بعد از کشف صخره های مرجانی گردشگری در این منطقه رشد پیدا کرد به طوری که امروزه چیزی حدود ۲۰ درصد از ارز خارجی کشور از این منطقه تامین می شود (wood, 2017). اما با این وجود، این صنعت پر درآمد، مشکلاتی نیز در پی دارد که از جمله مهمترین آنها می توان به آسیب های فرهنگی، آلودگی هوا، تخریب مناظر طبیعی و تاریخی، در معرض خطر قرار دادن گونه های کمیاب گیاهی و جانوری و افزایش جرم و جنایت اشاره نمود (steel, 1995). در این مقاله به دنبال پی بردن به نقش آموزش در اکوتوریسم پایدار روستایی هستیم تا در جهت ایجاد منفعت از طریق آموزش در اکوتوریسم پایدار در مناطق روستایی و بکر هجیج گامی به جلو برداشته باشیم.

بیان مسئله

روستای هجیج از توابع شهرستان پاوه در استان کرمانشاه، روستایی پلکانی در کنار رود سیروان با جاذبه های دیدنی فراوانی است این روستا با ۱۶۳ خانوار جمعیتی بالغ بر ۶۰۳ نفر در دهستان سیروان از بخش نوسود قرار گرفته است (رحمانی و همکاران، ۱۳۹۰). طبیعت بکر هجیج از دیدنی های شگفت انگیز این منطقه به شمار می آید. با کمی فاصله گرفتن از خانه های روستا و طی کردن کمی از جاده، یکی از کم نظیرترین تصاویر طبیعت را خواهید دید. در سمت چپ جاده چشمتان به غاری بر دامنه ی کوه خواهد افتاد که قطر دهانه ی آن ۶ متر است. در تمام فصل های سال از میان این غار آبی پرفشار جریان دارد که از قلب زمین می جوشد و در رودخانه ی سیروان جاری می گردد. مردم هجیج نام این چشمه را بل گذاشتند (www.karnaval.ir). در سال های اخیر گردشگری در منطقه اورامانات و روستای هجیج رونق پیدا کرده است با توجه به اینکه منطقه کوهستانی است و امکان کشاورزی در سطح گسترده وجود ندارد فرصتی برای درآمدزایی روستائیان در این منطقه فراهم شده است. دولت ها در کشورهایی که کوهستان ها بخش اعظم سرزمینشان را به لحاظ زیستی و فرهنگی تشکیل داده است، اکوتوریسم را به عنوان راه حل مشکلات ناشی از توسعه نیافتگی، حاشیه ای بودن و فقر می دانند. سال ۲۰۰۲ سال کوه و کوهستان و سال اکوتوریسم نامگذاری شد. این توجه مضاعف اهمیت جوامع کوهستانی را افزایش داده است. این جوامع، جوامعی هستند که اکوتوریسم را به عنوان نیرو محرکه بالقوه برای توسعه پایدار کوهستان قرار داده و در نظر گرفته

¹ Ambergis Cay

اند (رمضانزاده لسبویی و همکاران، ۱۳۹۱). با توجه به موقعیت روستای هجیج و کوهستانی بودن این روستا پژوهشگر به دنبال بررسی تاثیر شاخص آموزش به عنوان یکی از عوامل موثر در تقویت و توسعه اکوتوریسم در این منطقه و راهکارهایی برای ارتقای اکوتوریسم برآمد، تا در جهت توسعه پایدار اکوتوریسم در این منطقه در جهت توسعه پایدار روستا گامی به جلو برداشته باشد.

مطالعات پیشین

اصلاح روند بحران محیط زیست به اعتقاد عموم صاحب نظران محیط زیست در گرو اصلاح آموزه های انسان و تغییر در نگرش، بینش و دانش انسان نسبت به سرنوشت خود و محیط پیرامونش است. آنچه که بحران تخریب محیط زیست را تشدید می کند بی سوادی زیست محیطی است. بی سوادی زیست محیطی در یک جامعه پیامدهای بی شماری دارد. این پیامدها اینقدر بارز هستند که دولت ها و رهبران را متوجه این موقعیت خطرناک ساخته اند. در توصیه های اتحادیه جهانی محافظت از طبیعت و منابع طبیعی، سودمندی و فوریت تعلیم مسائل مربوط به محیط زیست در کلیه سطوح خاطر نشان شده است. همچنین برنامه محیط زیست سازمان ملل افزایش تحقیقات و مبادله اطلاعات مربوط به محیط زیست را در زمره اهداف خود قرار داده است (صالحی عمران و آقا محمدی، ۱۳۸۸).

کایزر و همکاران (۱۹۹۹) دانش زیست محیطی را اطلاعات فرد در باره معضلات محیطی، عوامل موثر بر گسترش این معضلات و اطلاعات در باره آنچه فرد می تواند برای بهبود این وضعیت انجام دهد، تعریف می کنند. (Larsen, 1995) معتقد است آگاهی از مسائل زیست محیطی باعث افزایش ارتباط بین سلامت فردی و حفاظت محیط زیست خواهد شد. Behzad et al (2014) در پژوهش خود در زمینه توانمندسازی افراد محلی به منظور توسعه اکوتوریسم در منطقه شیراحمد نشان داد که آموزش مردم محلی به ویژه در زمینه مسائل زیست محیطی می تواند در توسعه اکوتوریسم تاثیر مثبتی داشته باشد. مطالعات متعددی بر تاثیر دانش بر رفتار پرداخته اند در اغلب این مطالعات فقدان دانش را به عنوان سد اساسی برای رفتارهای مثبت محیطی ذکر کرده اند (رنجبر و همکاران، ۱۳۹۳). امیدی نجف آبادی و همکاران (۱۳۹۵) به این نتیجه دست یافتند که: یکی از مهمترین مسائل توسعه اکوتوریسم آن است که با آموزشهای مؤثر می توان تغییر رفتار گردشگران را تسریع بخشید و تعهد نسبت به طبیعت را افزایش داد. از آنجا که گسترش آگاهی نیازمند آموزش می باشد به موازات افزایش فعالیت های انسانی و تاثیرات آن ها نیاز به آموزش گسترده افراد در ازای مسئولیتی که در برابر محیط زیست دارند محسوس تر شده است (Joy, 2003). از مهمترین راههای ایجاد و تقویت رفتار زیست محیطی مسؤولانه (اکوتوریسم) آموزش و ایجاد آگاهی است بنابراین تعریف می توان گفت که در اکوتوریسم تاکید بر این است که باید سعی کرد این انگیزه در گردشگر ایجاد شود که با مراقبت از طبیعت و همچنین احترام به فرهنگ های سنتی به حفظ محیط زیست کمک نماید. با هدف حفاظت از منابع جوامع مختلف، منفعت اقتصادی مناسبی برای جامعه میزبان و کلیه ی نهادهای متولی گردشگری ایجاد می کند. عملاً می توان باتشکیل گروه های محلی و متخصص، گردشگری بر پایه اکوتوریسم را ساماندهی کرد که خود، باعث ایجاد مشاغل مختلفی بر پایه افراد بومی می شود در عین حال درک بالایی را برای میزبان و بازدید کننده، ایجاد می کند. در این بین، آنچه بیش از هر چیز دیگر در تعاریف اکوتوریسم از اهمیت برخوردار است عنوان «مسؤولیت پذیری» است که به واسطه ی آن گردشگر نسبت به محیطی که بازدید می کند باید نوعی حس مسؤولیت جهت حفظ و نگهداری آن محیط در خود ایجاد نماید (رنجبر و همکاران، ۱۳۹۳). از راههای توسعه اکوتوریسم و حفاظت محیط زیست می توان به ترویج آموزش و فرهنگ زیست محیطی اشاره کرد. اکوتوریسم

و آموزش محیط زیست همبستگی بالایی باهم دارند. بدون آموزش نمی توان به اکوتوریسم موفق دست یافت. به عقیده (Mc Cormik, 1994) اکوتوریسم یک سفر هدفمند به طبیعت برای درک فرهنگ و تاریخ طبیعی محیط زیست است که از اکوسیستم در برابر تغییرات جزئی محافظت می کند و یک فرصت اقتصادی برای جوامع محلی فراهم می کند. (Anowar Hossain et al., 2010).

روش تحقیق

این پژوهش از لحاظ گردآوری داده ها توصیفی از نوع پیمایشی است و از نوع تحقیقات کاربردی می باشد. جامعه آماری تحقیق شامل تمام توریست های استان کرمانشاه که از طریق آژانس های مسافری برای گردشگری های یک روزه یا دوزه ثبت نام کردند بود که شامل حجم جامعه نامحدود می شود. روش نمونه گیری در این پژوهش به صورت تصادفی ساده است. با استفاده از فرمول کوکران حجم نمونه ۳۸۴ برآورد شده است. برای تحلیل داده ها از نرم افزار SPSS استفاده شد. گردآوری اطلاعات در این پژوهش به صورت میدانی و کتابخانه ای بود. ابزار گردآوری داده ها در این پژوهش پرسشنامه با سوالات بسته پاسخ با مقیاس طیف لیکرت بود. که روایی آن با به وسیله پانل متخصصان و پایایی با ضریب آلفای کرونباخ و به مقدار ۰/۷۲ اندازه گیری شد. متغیرهای جمعیت شناختی در این پژوهش شامل جنسیت، سن، وضعیت تاهل، سطح تحصیلات، سابقه گردشگری در روستای هجیج سابقه داشتن آموزش در زمینه حفاظت از محیط زیست بود.

یافته ها

میانگین سن افراد ۲۵ تا ۴۰ سال که بیشترین جنسیت مربوط به مردان با فراوانی ۶۰/۲ بود. از نظر تحصیلات بیشترین فراوانی مربوط به دیپلم تا فوق دیپلم با فراوانی ۴۰ درصد بود. بیشترین فراوانی وضعیت تاهل مربوط پاسخ دهندگان متأهل با ۵۵ درصد بود. فراوانی از نظر داشتن سابقه گردشگری با ۵۸ درصد متعلق به کسانی بود که قبلا حداقل یک بار سابقه بوم گردی در روستای هجیج را داشته اند. از نظر سابقه آموزش دیدن در زمینه رفتار های زیست محیطی با فراوانی ۶۶ درصد افراد هیچ آموزشی ندیده بودند.

فرضیه پژوهش: بین آموزش و تقویت اکوتوریسم پایدار رابطه معناداری وجود دارد. متغیر مستقل شامل آموزش و متغیر وابسته تقویت اکوتوریسم در منطقه هجیج بود که دارای شاخص های منافع اقتصادی، مسئولیت پذیری می باشد. برای تایید یا رد موقتی فرضیه فوق با توجه به سطح سنجش، متغیرها رتبه ای هستند بنابراین از ضریب همبستگی اسپیرمن به عنوان آزمون آماری استفاده شد. ضریب همبستگی این دو متغیر ۰,۶۵۱، متوسط و معنادار می باشد فرض H1 مبنی بر وجود رابطه بین متغیر آموزش و تقویت اکوتوریسم تایید می گردد.

نتیجه گیری

روستای هجیج یکی از روستاهای منحصربه فرد ایران می باشد که با اصول معماری پلکانی و تنها با استفاده از سنگ ساخته شده است. طبیعت بکر و جریان آب رود سیروان در کنار روستا تصاویر شاهکاری را پیش روی شما قرار می دهند. کمی آنطرف تر از روستا، ارتفاعات شاهو قرار دارد که بخشی از رشته کوه های زاگرس می باشد. در این ناحیه طبیعت زیبا و بکر با مراتع و چراگاه های سرسبز به نام های پیاز دول میشا و گاول انتظار شما را می کشند. سیروان مهم ترین و معروفترین رودخانه ناحیه هورامان نیز از نزدیکی روستا عبور می کند و با مسیری طولانی و پریچ و خم منطقه اورامان را به دو بخش تقسیم کرده است. کناره های این رود مکان مناسبی برای گوش سپردن به آوای طبیعت و به تماشا نشستن زیبایی های آن است. سد داریان

که بر میانه ی این رود قرار گرفته، چشم انداز خاصی را به منطقه بخشیده است. بنابراین این منطقه از نظر جاذبه های گردشگری جز مناطق باارزش است. طبق نتایج آموزش با تقویت اکوتوریسم رابطه معناداری دارد. مولفه مهمی که در تقویت اکوتوریسم تاثیر دارد آموزش است که با یافته های (Behzad et al, 2014), (Joy, 2003), (Larseen, 1995) امیدی نجف آبادی و همکاران (۱۳۹۵) مطابقت دارد. مقوله فرهنگ و تاثیر آن بر محیط زیست یکی از ابعاد توسعه پایدار است و برای نیل به این هدف تغییر در رفتار لازم است و لازمه تغییر رفتار تغییر در نگرش زیست محیطی بوده پس ارائه آموزش های لازم جهت تغییر رفتار و ایجاد فرهنگ محیط زیست ضرورت می یابد. در تحقیق انجام شده به این نتیجه رسیدیم که از عوامل مهم تقویت اکوتوریسم کوهستان و از مهمترین راههای تقویت رفتار زیست محیطی آموزش چه به صورت رسمی و چه غیررسمی می باشد. انتظار می رود سازمان گردشگری و میراث فرهنگی با برنامه ریزی دقیق و بلند مدت در این زمینه و ایجاد فرصت های آموزشی چه به صورت رسمی و یا غیررسمی و استفاده از افراد آموزش دیده می تواند درصدد آموزش به عموم برآید. از طریق برگزاری کلاس های حفظ محیط زیست برای افراد محلی و سایر افراد جامعه علاقمند به گردشگری به تغییر رفتار و نگرش آن ها در جهت بهبود رفتار محیط زیست گام بردارد و از طریق غیر رسمی با استفاده از پوستر در سطح شهر، تبلیغات از طریق رادیو و تلویزیون در جهت حفظ محیط زیست در مناطق مختلف با طبیعت بکر مخصوصا روستای پرجذبه هجیج برآید.

منابع

- ۱- ازکیا، م.، غفاری، غ (۱۳۸۴) جامعه شناسی توسعه. تهران: کیهان
 - ۲- ازکیا، م.، و غفاری، غ (۱۳۸۸). توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران. تهران: نشر نی.
 - ۳- اشتری مهرجردی، الف (۱۳۸۳) اکوتوریسم و پایداری: تعاریف، جنبه ها و ویژگی های آن. جهاد، شماره ۲۶۲ ص ۸۱-۷۴.
 - ۴- اکبری، س.، بمانیان، م (۱۳۸۷). اکوتوریسم روستایی و نقش آن در توسعه پایدار روستای کندوان. فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۱ شماره ۱، بهار ۱۳۸۷، صفحات ۱۵۰-۱۳۱.
 - ۵- امیدی نجف آبادی، م.، حق بین، آ.، حسینی، ج (۱۳۹۵). بررسی عوامل مؤثر بر توسعه اکوتوریسم؛ مطالعه موردی: لوسان کوچک. فصلنامه پژوهش های ترویج و آموزش کشاورزی. سال نهم شماره ۳ پاییز ۹۵.
 - ۶- تودارو، مایکل (۱۳۶۸). توسعه اقتصادی در جهان سوم. ترجمه غلامعلی فرجادی، تهران: سازمان برنامه و بودجه
 - ۷- رحمانی، خ.، پورطاهری، م.، رکن الدین افتخاری، ع (۱۳۹۰). برنامه ریزی راهبردی توسعه گردشگری مذهبی در مناطق روستایی مطالعه موردی روستاهای دارای مکان مذهبی اورامان تخت، نجان و هجیج.
 - ۸- رمضانزاده لسبویی، م.، جوکار، الف، اکوتوریسم کوهستانی: دیدگاه جهانی در مورد فرصت ها و چالشهای فراروی آن.
 - ۹- رنجبر، م.، موحدیان، ف.، احمدی زاده، ز (۱۳۹۵). نقش آموزش کوهنوردان و گردشگران در تقویت و توسعه اکوتوریسم کوهستان (مورد مطالعه دماوند). فصلنامه مطالعات مدیریت شهری. سال ششم شماره هفدهم.
 - ۱۰- صالحی عمران، الف.، آقا محمدی، ع (۱۳۸۸). بررسی دانش، نگرش و مهارت های زیست محیطی آموزش دوره ابتدایی استان مازندران، فصلنامه تعلیم و تربیت، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، پرتال جامع علوم انسانی
 - ۱۱- طهماسبی، م.، رضایی مقدم، ک (۱۳۸۸). ناپایداری اکوتوریسم روستایی در استان خوزستان. فصلنامه انسان و محیط زیست. دوره ۷ شماره ۱.
 - ۱۲- ملک محمدی، الف (۱۳۸۶). ترویج و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی (جلد دوم: مبانی). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- 13-Anowar, H. Siwar, C. & Rabuil, I. (2010). "Ecotourism and Environmental: An Opportunity for Bangladesh". International Conference on Environmental Aspects of Bangladesh (ICEAB), (Japan, Sept, 2010). P: 43-44. [Available online at: <http://www.sciencedirect.com>]

14-Behzad, R., Jaybhaye, R.G., & Saptarshi, P.G.(2014). Issues of empowerment of local people for Ecotourism Development: A Case Study: Shir-Ahmad wildlife refuge-Iran. International Research Journal of Environment Sciences, 3(8): 7276 .

15-Joy, E. P. (2003). "Environmental Education in the 21st Century". Khorshid-doost, A M. Tehran: Samt Publishing.

1۷-Larsen, K. (1995). "Environmental Waste: Recycling attitudes and correlates". The Journal of Social Psychology. 135(1). pp. 33-38

1۸-Merge, M. (2005).What is ecotourism? Available at: <http://www.untamedpath.com/Ecotouris>.

-steel P.(1995). Ecotourism: A n economic analysis .Journal of sustainable tourism.: 3-2944۹1

۲۰-wood,M(2017). The Challenge and Promise of Sustainable Tourism. Available at:

<https://www.extension.harvard.edu/inside-extension/challenge-promise-sustainable-tourism>

